

Рис. 1. Візантійські монети на Волині та сусідніх територіях: 1 – Брест; 2 – Пінськ-I; 3 – Пінськ-II (з.); 4 – Володимир-Волинський-I; 5 – Володимир-Волинський-II (з.); 6 – Зимно; 7 – Львів; 8 – Звенигород; 9 – Золочів; 10 – Сокіл; 11 – Луцьк; 12 – Капустинці (з.); 13 – Тернопіль (з.); 14 – Тучин (з.); 15 – Городище; 16 – Гладковичі (за Г.Охріменком, Н.Скляренко)

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.08>

УДК 737: (477.8) «XII - XIV ст.»

Віра Гурulloва, Олександр Мусін
Олександр Остап'юк

Візантійські монети та їхні «болгарські» і «латинські» імітації на Волині в контексті проблем грошового обігу у Східній Європі (за матеріалами Любомльського краєзнавчого музею)

Вихідною тезою авторів є твердження, що сучасні уявлення про грошовий обіг XII - першої половини XIV ст. визначають дві тези: переконання про першій половині XIV ст. о поширення «безмонетного» періоду та уявлення про хронологію обігу візантійських монет, які відігравали важливу роль у грошовому обізі того часу. Стаття про монети візантійського походження у середньовічному грошовому обізі Волині, які представляли східноєвропейські гроші як імітації «болгарські» та «латинські» XII - першої половини XIV ст. Дослідження проведено на основі колекції Любомльського краєзнавчого музею, хоча монети стають предметом дослідження рідко. Автори у статті виходять із визнання, що для поширення візантійських монет у Східній Європі Волинська земля донедавна займала особливе місце. Тому важливим є ввести у науковий обіг знахідки, зафіксовані працівниками Любомльського краєзнавчого музею, які

попали або до колекції музею, або у приватні колекції. Аналіз дозволяє ствердити, що обіг візантійських монет у деяких регіонах України, у тому числі й на Волині, поступово замінюють празькі гроші, які домінували у пізньому середньовіччі. Знахідки візантійських монет автори пов'язують із активізацією соціально-економічного життя та відповідними потребами господарства. При цьому автори не заперечують, що в товарно-грошових відносинах Волині використовувалися гривні та гривні кун, про які згадується і в Галицько-Волинській хроніці і які відомі в скарбах і серед археологічних знахідок. Стверджена актуальність створення повного зводу візантійських монет на Волині, який би врахував сучасні стандарти як візантійської нумізматики, так і описи місць знахідок монет, що походять з археологічних досліджень на території Волині, знахідки монет, що надійшли до локальних музеїв та інше.

Ключові слова: монети, грошовий обіг, Волинь, середньовічна Європа.

Vira Huruljva, Oleksandr Musin, Oleksandr Ostapiuk.

Byzantine coins and their "Bulgarian" and "Latin" imitations in Volyn in the context of problems of money circulation in Eastern Europe (based on the materials of the Luboml Regional Museum).

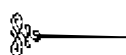
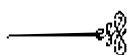
The original thesis of the authors is the statement that modern ideas about money circulation of the XII - first half of the XIV century. define two theses: the beliefs of the first half of the XIV century. o the spread of the "coinless" period and the idea of the chronology of the circulation of Byzantine coins, which played an important role in the money circulation of that time. An article about coins of Byzantine origin in the medieval currency of Volhynia, which represented Eastern European money as imitations of "Bulgarian" and "Latin" XII - first half of the XIV century. The study is based on the collection of the Luboml Museum of Local Lore, although coins are rarely studied. The authors of the article proceed from the recognition that until recently the Volyn land occupied a special place for the distribution of Byzantine coins in Eastern Europe. Therefore, it is important to put into scientific circulation the findings recorded by the staff of the Luboml Museum of Local Lore, which were either in the museum's collection or in private collections. The analysis suggests that the circulation of Byzantine coins in some regions of Ukraine, including Volhynia, was gradually replaced by Prague money, which dominated the late Middle Ages. The authors associate the findings of Byzantine coins with the intensification of socio-economic life and the corresponding needs of the economy. At the same time, the authors do not deny that in commodity-money relations of Volhynia hryvnias and hryvnia kunas were used, which are mentioned in the Galician-Volyn chronicle and which are known in treasures and among archeological finds. The urgency of creating a complete set of Byzantine coins in Volyn, which would take into account modern standards of Byzantine numismatics, as well as descriptions of coin finds originating from archaeological research in Volyn, finds of coins received in local museums and more.

Key words: coins, money circulation, Volyn, medieval Europe

Сучасні уявлення про грошовий обіг у Східній Європі XII – першої половини XIV ст. визначаються двома головними історіографічними факторами. Насамперед, це переконаність дослідників у повсюдному поширенні «безмонетного періоду» східноєвропейської економіки, яка ґрунтується на фактах припинення надходження в регіон арабського і європейського монетного срібла з кінця XI – початку XII ст. – денаріїв і дирхемів, появи срібних платіжних злитків київської і новгородської традицій та нових рахункових грошових одиниць, що пов'язані за своїм походженням з «хутряними грошима» [1; 2; 3; 4]. Окрім цього, на теорії дослідників значно вплинула запропонована Т. Нунаном хронологія обігу візантійських монет, який, на основі каталогу В. В. Кропоткіна [5; 6], звертаючись в основному до міліарисіїв та вважаючи вплив золотих і мідних монет на економіку Східної Європи несуттєвим, виділив три періоди циркуляції візантійського карбування: 1) 800-950 рр. – незначна кількість монет, періодично брала участь в грошовому обігу; 2) 975-1050 рр. - найбільше число знахідок, їхня регулярна участь в грошовому обігу; 3) 1060 - 1130 рр. - поступовий занепад і повне припинення надходження монет [7, р. 154].

Якщо суперечки про суть «безмонетного періоду» тривають переважно між прихильниками існування «хутрянних грошей» («хутровиками») і їхнім еквівалентом у вигляді злитків срібла – гривень («металістами») [8; 9; 10], то уявлення про появу візантійських монет у Східній Європі, насамперед – на землях сучасної України, були значно уточненні вже у другій половині 1980-2010-х рр.

У дослідженнях вже відзначалися регіональні відмінності в грошовому обігу Східної Європи, що були непомічені Т. Нунаном, насамперед – в північно-західному Причорномор'ї [11], проте тут ці особливості могли бути пов'язані в основному з життям кочівницьких суспільств, що не повною мірою відображало ситуацію в інших частинах Східної Європи. Набагато важливішими є уточнення відомостей про появу візантійських монет після 1130 року на основних територіях, що були політично пов'язанні з Київською Руссю. Так, свого часу, В. Н. Зоценко простежив побутування візантійських монет в Києві і в Середньому Подніпров'ї у широкому часовому діапазоні з VI по XIII ст., виокремивши три періоди їхньої появи та використання [12, с. 57-79; критичні зауваження див.: 13, с. 16–19]. Останній період побутування, виділений дослідником як

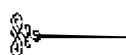
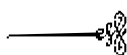

час самостійного обігу візантійських монет після припинення надходження в Подніпров'я арабських дирхемів, датується ним 70-ми рр. X ст. – початком XIII ст. За його підрахунками, з 75 монет цього часу 44 екземпляри – мідні номінали, 28 – золоті та 1 – срібна монета. З них до XII-XIII ст. належить 16 екземплярів, де переважають монети, знайдені у складі скарбів. Новим, порівняно з даними з каталогу у В.В. Кропоткіна, є тільки один скарб, знайдений у Києві в 1986 році, який надійшов у приватну колекцію. Він містив опукло-увігнуті білонові трахеї імператорів з династії Комнінів-Ангелів, серед яких згадані дві монети Мануїла I (1043-1080), дві – Андроніка I (1183-1195), п'ять – Ісаака II Ангела (1185-1195) і одна – Олексія III Ангела (1195-1203), на жаль, без точних посилань на варіанти типів монет. Оскільки білонові монети всіх перерахованих візантійських правителів служили прототипами для імітацій кінця XII - першої половини XIII ст., то не можна виключити, що скарб містив не візантійські, а імітаційні випуски.

Варто додати, що ще в 1909-1910 рр. під час розкопок Д. В. Мілеєва на садибі митрополичого будинку Києво-Софійського собору була знайдена золота підвіска-іперпер імператора Іоанна II Комніна (1118-1143) або її давньоруське наслідування. Монета має опукло-вигнуту форму із зображенням на опуклій стороні Христа на троні, на увігнутій – Богоматері, яка благословляє імператора. Окрім того, такого ж типу монети карбував і імператор Іоанн III Ватац (1222-1254). Монета має вушко для підвішування з трьохчастинної рифленої смуги і два наскрізні отвори по краях. Імовірно, вона спочатку використовувалася як нашивна або набивна прикраса, можливо на книгах для богослужіння. Пізніше її використовували як підвіску, де головним шанованим зображенням, судячи по розташуванню петлі, був тронний образ Спасителя [14, с. 202, іл.9: 1, з XIII кольорової вклейки].

Завдяки усному повідомленню відомо, що на початку 2010-х рр. в районі Києва було знайдено білонову трахею імператора Олексія III (1195-1203). У 1990 році в Чернігові разом із фрагментами візантійських скляних посудин виявлено стерту мідну візантійську монету (вага 2,31 г), яку Г. А. Козубовський відніс до часу правління того ж Олексія III [15, рис. 10: 7/23]. Однак така атрибуція є сумнівною. На лицьовій стороні монети зображений св. Димитрій (праворуч видно чітко букву Т і нижче - менш чітко - Р I). Можна припустити, що це 1/2 тетартерона імператора Іоанна II (1118-1143), карбованого в Фессалоніках. В тому ж Чернігові, в урочищі Веригіно, було знайдено іперпер нікейського імператора Іоанна III Ватаца (1222-1254), місце зберігання котрого на сьогодні невідоме [16, с. 136-137, рис. 1-2]. У Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається візантійська монета, знайдена на Княжій Горі (с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область), яка надійшла ще в приватну колекцію В. В. Тарновського (№ А 5 - 828/5) та була описана М. Ф. Біляшівським і може бути ідентифікована як білонова трахея Мануїла I Комніна (1143-1180) [пор. із знахідкою аналогічної монети у с. Довжок, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області: 94, с. 122; 95, с. 24; пор.: 5, с. 37, № 271]. Нещодавні знахідки білонової трахеї того ж імператора в с. Гола Пристань (Херсонська область) та срібної монети XIV ст. епохи династії Палеологів з написом «політикон» на лицьовій стороні і з зображенням трьох ключів на зворотній стороні в м. Миколаєві, найімовірніше, пов'язані з контактами Візантії і кочівників Північного Причорномор'я [17]. Також відома знахідка мідного тетартерона Мануїла I Комніна (1143-1180) на території Латвії, яку використовували як підвіску [18, с. 43]. Ймовірно, візантійські монети надходили сюди Дніпровсько-Двінським шляхом [19, Ср. 60].

Надходження візантійських монет до Східної Європи після першої третини XII ст., яке на сьогодні традиційно розглядається як фінал візантійського монетного обігу у Київській Русі, змушує інакше розглядати скарб із Вілкува (повіт Кельце, воєводство Свентокшиське, Польща) [20, с. 154-155, nr 105], що був вивлений на початку XX ст. Він складався приблизно з 20 візантійських золотих монет, знайдених в керамічній посудині, походження, хронологія, достовірна атрибуція і місцезнаходження яких на сьогоднішній день невідомі. В останньому виданні середньовічних монет на території Польщі скарб віднесений до другої половини XI ст. Нагадаємо, що в короткій замітці про виявлення скарбу монети були охарактеризовані як чашовидні («*miseczowate złote monety bizantyńskie*») [21, с. 31]. В аналітичних статтях цей комплекс переважно відноситься до XII ст., однак не виключається і більш широка хронологія XI – першої половини XIV ст. [22, с. 477-478]. У зв'язку з цим, на нашу думку, традиційна

найменування монет цього скарбу солідами потребує уточнення. Якщо скарб належав до XI ст., то він складався з монет, які називались в цей час номісма стамена, якщо до XII ст., то в нього входили іперпери – номінал, що з'явився в результаті реформи 1091/92 рр.

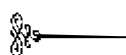
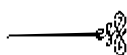
В історії поширення візантійських монет у Східній Європі територія Волинської землі до сьогодні займає особливе місце. До недавнього часу їхня кількість на захід від Київської Русі було незначною. Про це свідчив як каталог В. В. Кропоткіна, так і нещодавно виданий звіт ранньосередньовічних монет, що походять зі східної Польщі, частина якої колись належала до політичної та економічної сфер впливу давньої Київської держави [20; 23; 24]. Ґрунтуючись на виданому каталозі, можна зробити висновки, що в Малопольщі взагалі менше арабських дирхемів, ніж, наприклад, на Шльонську, хоча ранньовізантійський чекан зафіксований тільки в цій частині Польщі. Це може відображати входження цих регіонів держави П'ястів до двох різних культурних зон, пов'язаних спадковістю з римською та ромейською цивілізаціями. Певні закономірності простежуються і в надходженні в цей регіон візантійських монет. Незважаючи на те, що в цілому на сході Польщі візантійських монет більше, ніж на Шльонську (40: 7), склад Шльонських скарбів подібний до тих, що відомі у Русі і в Балтійському регіоні. Відомо, що на території Великопольщі недавно було зареєстровано 24 скарби з візантійськими монетами схожого складу, схованих до 1010 р. [25]. Тут, як і на Шльонську, присутні практично невідомі на сході польських земель міліарисії, які, очевидно, разом із арабським монетним сріблом надходили сюди з Помор'я.

Відсутність міліарисіїв на західних окраїнах Київської Русі, ймовірно, відображає історичну реальність, де обіг візантійського монетного срібла X-XI ст. було зведено до мінімуму, що додатково підтверджують нечисленні білоруські знахідки. На сьогодні на території Білорусії відомо 15 номісм, 1 іперпер, 7 міліарисіїв та 6 фоллісів [26, с. 105-123, 380-384]. Відзначимо, що саме наприкінці X – на початку XI ст. ці землі, особливо територія «градів Червенських», були предметом суперечок між П'ястами та Рюриковичами і зоною військової активності. Водночас така ситуація може частково відображати і «стан джерела», оскільки випадкові знахідки останніх років, що з'являються в результаті інтенсифікації будівельних робіт і непрофесійної археологічної діяльності, не завжди потрапляють в поле зору нумізматів.

У цій ситуації, можливість введення в науковий обіг нових знахідок візантійських монет з території Західної Волині, в тому числі і раніше невідомих тут типів, стала дуже важливою. Ці монети були зафіксовані співробітниками Любомльського краєзнавчого музею (м. Любомль, Волинська область) і надійшли або в зібрання музею або в приватні колекції. Всі знахідки можна умовно розбити на ранню, середню та пізню серії.

До ранньої серії належать три срібні монети, які надійшли в приватні колекції – дві гексаграми імператора Константа II (641–668, на лиц. стор. Констант із сином Константином IV, на звор. стор. два інших сина імператора - Іраклій і Тіберій; дата випуску – 659–668 рр.) і одна – Костянтина IV (668–685; лиц. стор. імператор, звор. стор. - його брати - Іраклій и Тіберій; дата випуску 668 р.) (рис. 1: 1–3), знайдені біля с. Оленів Рожищенського району Волинської області в 2017 році разом з іншими, що не потрапили в поле зору дослідників, монетами. До музею також потрапив мідний фолліс з території Луцького району, карбований, ймовірно, в епоху правління Константа II (641-668; може належати до класу 5-8 і датуватися періодом 651-658 рр.; лиц. стор. – імператор в повний зріст, на звор. стор. – знак номіналу М і монетна майстерня А, інші деталі не читаються) (рис. 1: 4) [27, р. 441–442, 450–455, 534, DOC 22, 57, 69–81]. Тут також варто згадати і невраховані в каталозі В. В. Кропоткіна солід імператора Юстиніна I (527-565) та семісс імператора Іраклія (610-641), який в публікації має назву «½ соліда». Перед Другою світовою війною вони зберігалися в музеї Товариства друзів науки в Луцьку. Зв'язок цих знахідок з Волинським регіоном, хоч і без точної локалізації, свого часу вважався цілком ймовірним [28, с. 182]. Ці знахідки можуть уточнити уявлення про хронологічну лакуну щодо надходження монет на територію Волині в третій чверті I тис. н. е. (про ці уявлення див.: 29, с. 28-29).

До середньої серії X-XI ст. належать фолліс імператора Романа I (920-944; дата випуску – 931-944 рр.), (рис. 2: 1), анонімний фолліс X ст. (класу «А»?) з отвором для підвішування (рис. 2: 2) і анонімні фолліси класів «В» (1030 / 35-1042) (рис. 2: 3), «С» (1042-1050) (рис. 2: 4) з отвором і дротяним кільцем для підвішування і «G» (1065-1070) (рис. 2: 5), які знайдені в Луцькому, Любомльському та Шацькому районах [30, р. 562-565, 648-649, 692-694, 676-681, DOC 25, A1, D,

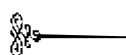
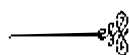

С, G]. До цієї ж серії варто віднести номіси імператорів Романа III (1028-1034) і Михайла Дуки (1071-1078) з уже згаданого зібрання музею Товариства друзів науки в Луцьку, які в публікації називаються солідами, що правдоподібно були знайдені на території Волині [28, s. 182].

Однак, абсолютно унікальною є більш пізня серія, представлена вісьмома мідними монетами, знайденими в околицях с. Холопичі Локачинського району Волинської області (рис. 3). За наявною інформацією, вони були лише частиною нумізматичного комплексу (скарбу?), що складався з понад 50 монет, основна частина якого потрапила в приватні колекції. Ці монети мають опукло-увігнуту форму, через що до цього типу іноді застосовують широко використовуваний, але визнаний некоректним ще в 1971 році термін «сцефатні»/«скіфатні» [31, p. 253-260]. З них дві представлені так званими болгарськими імітаціями типу «С» (1202-1215) (рис. 3: 1, 2) [пор.: 32, p. 441-443, DOC 3; 33, p. 253-254, no 10.3.1; див. також рис. 3: 3], а решта – імітаціями візантійських монет, карбованими в Константинополі в епоху Латинської імперії (1204-1261). Дві латинські монети представлені маломодульними екземплярами типу «А» (рис. 3: 4, 5) [пор.: 32, p. 673-674, DOC 1; 33, p. 277, no 11.1.1; див. також рис. 3: 6], одна монета, ймовірно, відноситься до типу «D» (рис. 3: 7) [пор.: 32, p. 678, DOC 8; 33, p. 300-301, no 11.8.1; див. також рис. 3: 8], одна до типу «H» (рис. 3: 9) [пор.: 32, p. 675, DOC 4; 33, p. 287, no 11.4.1; див. також рис. 3: 10] і ще дві відносяться до типу «P» (рис. 3: 11, 12) [пор.: 32, p. 683-684, DOC 16; 33, p. 318, № 11.15.1; див. також рис. 3: 13].

«Болгарські», а також латинські імітації візантійських монет XIII ст., що карбувалися в Константинополі у 1204-1261 рр. і в Фессалоніках в 1204-1224 рр., використовувалися в грошовому обігу Болгарії до початку карбування власних регулярних випусків в 1256 році. Вперше подібні монети виділив і відніс до болгарського та латинського імітаційного карбування М. Хенді [34, p. 191-222], що було прийнято, хоча із застереженнями, більшістю дослідників. Втім, Д. М. Меткалф вважав, що болгарські імітації карбувалися на Балканах візантійськими правителями [35, p. 418-421; 36, p. 114-117]. Однак, ця точка зору спростовується відсутністю скарбів з імітаціями монет імператорів Мануїла I і Ісаака II, тезаврація яких сталася раніше 1195 року. Причини імітаційного карбування до сьогодні не з'ясовані. Багато питань викликає той факт, що кілька десятиліть у Другому Болгарському царстві не було власних монет. Нещодавно було висловлено припущення, що болгарські імітаційні монети, які отримали після цього найменування «так звані» болгарські наслідування, випускалися з ініціативи Венеції. Уряд цієї італійської республіки прагнув зберегти і розширити свій економічний вплив на Балканах, продовжуючи постачати ринки цього регіону звичною для них монетою візантійського типу і вагового стандарту. Посередниками в цій справі венеціанці використовували купців з Дубровника, які здавна мали привілеї в торгівлі на Балканах. Імовірно, поряд з товарами – такими, як зброя, шовковий і бавовняний одяг, прянощі, медикаменти і парфумерія, в Болгарію через Дубровник надходили великі суми – десятки мільйонів примірників білонових (а після 1222 року – і золотих) імітаційних монет для насичення місцевих ринків [37, с. 19-20, 22-64; дискусію див. в: 38]. За останні роки було знайдено кілька нових типів імітацій і різновидів раніше відомих центрів карбування «латинських» імітацій, що дозволило розширити хронологічні межі випуску «болгарських» імітацій типу «С», а також припустити існування альтернативних Константинополю і Фессалонікам центрів карбування монет. Однак, на сьогодні питання щодо причин та емітентів карбування імітаційних монет на Балканах залишається відкритим [див.: 38].

Поряд з цією дуже важливою колекцією, що була виявлена на Волині і частково потрапила в Любомльський музей, необхідно згадати і про інші «пост-візантійські» монети XIII ст. на території Східної Європи, як є добре відомі, так і ті, які лише вводяться до наукового обігу. Ще в 1957 році, під час розкопок на городищі у с. Городище Шепетівського району Хмельницької області, яке автор розкопок М. К. Каргер ототожнював з давньоруським Ізяславлем [дискусію див. у: 39; 40], була знайдена мідна увігнута монета. Екземпляр був пошкоджений корозією в центрі та пробитий. І. В. Соколова вважала, що монета ймовірно, карбувалась фессалонікським правителем Феодором Комніним-Дукою (1223-1230). В. В. Кропоткін прийняв цю атрибуцію [5, с. 37, № 272]. Проте, насправді на території городища була виявлена білонова трахея типу D, карбована наступним солунським правителем - Мануїлом Комніном-Дукою (1230-1237) [32, p. 574-575, DOC 6] (рис. 4: 1).

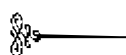
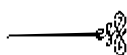
Згідно з польовим описом (польовий номер ГД-57/13044), монета була знайдена в південній частині дитинця в кв. М-28, на глибині 0,5 м. В цьому ж і в сусідніх квадратах на глибині 0,4 - 0,6 м було зафіксовано значну кількість кераміки, зокрема – один цілий горщик і розвал, представлений половиною горщика, а також фрагменти скляних браслетів, бронзовий виріб, цвях, стержень з кільцем, ключі, серп, точило і залізне кільце невідомого призначення. В описі біля квадратів МН-27-28 зазначено – «житло», щоправда, не у всіх випадках. На плані позначень монети немає, проте присутні позначення розвал печі і людський кістяк. Версію про походження монети із житла, мабуть, можна прийняти як цілком достовірну [41, с. 14].

Ще одна «пост-візантійська» монета XIII ст. була знайдена в районі Медоборів на території Крутилівського або інша назва Звенигородського городища розташованого на правому березі річки Збруч. Монета має два отвори і карбована, за припущенням А. В. Фоміна, в 1224-1230 рр. в Фессалоніках (рис. 4: 2). На основі датування, зазначеного в публікації, можна зробити висновок, що дослідник визначив її як монету імператора Феодора Комніна-Дуки, правителя Фессалонікійської імперії. Це припущення підтверджується і знайомством із більш якісним зображенням монети, ніж те, що є в публікаціях. Археологічний контекст знахідки характеризується великою кількістю предметів християнського культу, що, на думку деяких колег, говорить про статус граду як місцевого княжого адміністративного центру в другій половині XII – першій половині XIII ст., де розташовувався військовий гарнізон [42, с. 41, 57, рис. 47: 4; 43, с. 81, 110, рис. 47: 4; 44, с. 173].

Опукло-увігнута мідна монета із зображенням фігури імператора з лабарумом і сферою була знайдена на Чорнівському городищі княжого часу біля Чернівців (Чернівецька область), матеріальна культура якого близька до матеріальної культури вже згаданого вище Звенигородського городища. Монета зберегла сліди від отвору. Керівник досліджень С. Пивоваров схиляється до думки, що це «латинська імітація», карбована в 1204-1224 рр. в Фессалоніках (діаметр 25 мм, вага - 1, 55 г) [45, с.156, 157, рис. 1]. Безпосереднє знайомство із зображенням монети підтверджує цей висновок. Зауважимо, що на тому ж городищі в 2006 та 2014 рр., під час досліджень експедицією Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. Пивоварова і Н. Ільківа, були знайдені дві імітаційні, «латинські» або «болгарські», монети: одна – з пробитим отвором, інша, обрізана по краях – зі слідами отвору, що не зберігся. Їхні типи потребують уточнення. Загалом же серед небагатьох знахідок монет з цього регіону переважають більш пізніше невізантійське карбування XIV ст., а візантійські монети і монети імітаційних карбувань, незважаючи на сприятливе географічне розташування цієї території, трапляються тут вкрай рідко.

І на завершення в районі Кам'янця-Подільського у 2011 році був виявлений скарб, який ще тільки вводиться в науковий обіг і потребує ретельного осмислення. Попереднє повідомлення про нього було зроблено одним із авторів цієї статті на 23-му Міжнародному конгресі візантійських дослідників в м. Белград, Сербія в 2016 році, а також на XIX-й Всеросійській нумізмічній конференції у квітні 2017 р. у Великому Новгороді [46]. Скарб складався з 297 дрібних фрагментів білонових монет XIII ст. різних форм (квадратної, прямокутної, трикутної, трапецієвидної, сегментарної), отриманих у результаті розрубування монет на 6-9 частин. Загальна вага комплексу – 95,17 г, вага окремих фрагментів коливається від 0,06 г до 0,78 г, але дві третини їхньої загальної кількості становлять компакту групу у ваговому діапазоні від 0,21 г до 0,40 г. Діаграма ваги репрезентує нормальний розподіл, де середнє арифметичне значення становить 0,32 г, що майже ідентично медіані, яка дорівнює 0,31 г. Це вказує на рахунок *al marco*: одна тисяча важить між 310-320 г – значення, близьке фунту золота в XIII в. Таким чином, скарб, мабуть, є депозитом дрібних грошових і рахункових одиниць.

Зі всіх фрагментів скарбу визначено лише 90 екземплярів. Правдоподібно, 121 екземпляр неможливо ідентифікувати через, або повну відсутність зображень, або мінімальність зображень у вигляді частинок обідків, німбів та частин одягу. Решта інших 86 екземплярів, судячи зі збережених елементів зображень святих, імператорів, деталей одягу, окремих букв від написів, відносяться до того ж культурного кола пам'яток що і атрибутованні монети. Так, у складі скарбу присутні фрагменти білонових трахей різних типів правителів Фессалонік Феодора Комніна Дуки (1224-1230) і Мануїла Комніна Дуки (1230-1237), а також монети імітаційного карбування на

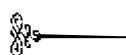
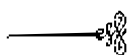
Балканах XII-XIII ст. усіх трьох типів та фрагменти монет Латинської імперії в Константинополі (1204-1261). На сьогоднішній день найпізнішими і найчисельнішими монетами в скарбі є «латинські» імітації типу «Т» і «U», які датуються 1230-1240 рр. [33, р. 328-332]. За своїм складом скарб є характерним для грошового обігу в балканському регіоні, про що свідчать комплекси, знайдені в Дорково, Трьох Водицях, Могіліцах та ін. [34, р. 336-338, 391-393, 366-367; пор.: 47]. Однак, для Балкан не є типовим обіг дрібних фрагментів монет, подібних до тих, що виявлені в «кам'янецькому» скарбі. В складі балканських скарбів трапляються інколи кліппи - візантійські монети середини XII ст., обрізанні по краях. Припускається, що це було зроблено наприкінці того століття для приведення важчих і високопробних білонових трахей колишніх правителів у відповідність з нормами більш пізнього часу та їхньої подальшої участі в обігу (див. : 48, р. 62-66). Проте, кліппи не мають нічого спільного з дрібними фрагментами, які представлені в кам'янецькому скарбі.

До сьогодні знахідки фрагментованих монет були відомі лише на території Криму. Так, розрубані на чотири частини монети «латинського» імітаційного карбування в Константинополі після 1230 р., [33, р. 353] були виявлені на Мангупі та в південно-західній частині півострова. Автор публікації цих фрагментів, реконструювавши з них монету, припустив, що це імітація місцевого виробництва трахеї Андроніка I Комніна (1183-1185) типу, якого не існувало у Візантії [49]. Помилковість цього висновку пояснюється тим, що в 1990-х рр. подібні типи «латинських» імітацій ще не були відомі. Варто додати, що «латинські імітації» часто трапляються під час розкопок серед підйомного матеріалу в Херсонесі та й в Криму загалом. (один із авторів статті опрацював ці монети в музеях та приватних колекціях Криму, див.: 50, с. 66).

Звісно ж, що знахідки імітаційних монет з околиць Кам'янця-Подільського, Подністров'я та Криму дуже важливі для визначення шляхів і обставин проникнення візантійських монет XIII ст. на територію Волинської землі в той час. Саме з Кам'янцем-Подільським пов'язані відомі з писемних джерел згадки про торгові шляхи, які проходили тут та продовжували функціонувати і в XIV-XV ст. [51, с. 435; 52, с. 39-40].

Несподівано важливими виявилися знахідки імітаційних монет XIII ст. і з території північної частини Східної Європи. Перш за все, варто згадати вже опублікований і вивчений «шелонський скарб» з 221 монети кінця XII-початку XIII ст., що зберігається в Новгородському музеї-заповіднику [53]. До скарбу входять чотирнадцять візантійських монет та понад двісті так званих болгарських і латинських імітацій кінця XII - початку XIII ст., що наслідують візантійські монети імператорів з династії Комнінів-Ангелів XII ст. У новгородському скарбі представлені всі три типи монет «болгарського» імітаційного карбування: 1) наслідування типу «А» 1195-1205 рр. - білоновим трахеям Мануїла I - 38 екземплярів; 2) наслідування типу «В» після 1195 р - білоновим трахеям імператора Ісаака II Ангела - 18 екземплярів; 3) наслідування типу «С» 1195-1230 рр. - білоновим трахеям Олексія III Ангела - 157 екземплярів, можливо до них же відносяться 6 екземплярів стертих монет. Окрім того, в скарбі є дві монети, що відносяться до імітаційного карбування імператорів Латинської імперії (1204-1261): Константинополь, тип «W» (1235-1240) і маломодульні, тип «А» (1215-1240 р.).

У 2005 р. дві болгарські імітаційні монети типу «С», мабуть, 1200-1210 рр. карбування, були знайдені під час археологічних досліджень боярських садиб на Троїцькому розкопі в Людіному кінці Новгорода. Вони походять з відвалу і спочатку були віднесені до 10 пласту Троїцького XIII-XIV розкопу, який містив культурні нашарування середини XII ст., що і дозволило авторам розкопок описати їх як «бронзові візантійські монети XII ст.» [54, с.10]. Однак, це твердження суперечить даті карбування монет. Очевидно, що монети походять з верхніх нашарувань, які випали разом із стінкою розкопу, що часткового відвалилася із стратиграфічного рівня, який досліджувався в попередні роки. Варто відзначити, що мешканці садиби того часу були пов'язані з церковною адміністрацією. Найбільш вірогідним шляхом надходження на територію Новгородської землі комплексу «болгарських» імітацій є західний, тим більше, що річка Шелонь, неподалік від якої був схований скарб, була частиною так званого Лужського шляху на Балтику. Можливо, його функціонування було пов'язано безпосередньо з активним обміном уздовж дніпро-двінського шляху.

Нещодавно вдалося уточнити інформацію по визначенню мідної монети, знайденої в 1929 р на городищі в Старій Рязані, яку приписували імператору Олексію III [5, с. 28, № 926]. Насправді, це болгарська імітація типу «А», що наслідувала трахеї останньої групи випусків Мануїла I Комніна. Таке ж саме знайомство з щойно виявленими в колекції Рязанського музею монетами з розкопок А. В. Селіванова в Старій Рязані в 1888 році, [55, с. 163; 56, с. 161; 57, с. 33] дозволило одному з авторів цієї статті визначити їх не як карбування династії Комнінів, як вважалось раніше [5, с. 28, № 92], а як «болгарські» і латинські імітації, в тому числі п'ять примірників типу «U» із зображенням св. Іоанна Предтечі. А. А. Гомзін вважає, що ці монети не були пов'язані з будівництвом Спаського собору в другій третині XIII ст., а, найімовірніше, вони з'явилися в регіоні пізніше, десь в 1240-1250-ті рр. [58]. Втім, дослідники відзначали, що візантійські речі і монети потрапляли в Рязанську землю переважно з інших князівств, пройшовши кілька етапів транзитної торгівлі [59, с. 317]. Нові інтерпретації знахідок зі Старої Рязані є дуже важливими для визначення хронології надходження і обігу цих типів монет в Східній Європі, оскільки дата загибелі міста під час навали 1237 року може дати нам *terminus ante quem* для початку надходження цих монет на Русь.

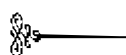
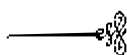
Варто відзначити і певний зв'язок монет із «церковним» контекстом, як в Рязані, так і в Новгороді. Сьогодні, в світлі нових атрибутів необхідно уточнити всі повідомлення про знахідки монет Комнінів-Ангелів для виявлення серед них болгарських або латинських імітацій. Можливо, що серед монет цієї династії, які трапляються в Північно-Західному Причорномор'ї, присутні і імітаційні випуски, але на основі опублікованих рисунків [11] важко зробити якісь висновки.

Нарешті, з метою вивчення обігу візантійських монет та інтерпретації волинських знахідок необхідно залучити добре відомі «урипки Бенешевича», що стосуються історії східноєвропейської митрополії Росія в епоху митрополита Феогноста (1328-1353), в скарбниці якого виявилось 28 золотих і 6 срібних «кавкіїв» - увігнутих монет, які позначені грецьким терміном «*καυκιον*». Серед дарів, які надійшли митрополиту від представників литовської династії Гедиміновичів та інших східноєвропейських князів також значаться срібні «кавкії» [1, с. 243-244; 60; 61].

Втім, не всі дослідники згодні з тим, що термін «кавкіон» - це назва монети. Так М. Хенді, правда, на підставі тексту V ст. - закону імператора Маркіяна 452 року - вважає, що мова йде про чаші, в які насипали монети для розкидання їх народу під час святкових церемоній, однак наведені ним докази не безперечні. У більш пізніх текстах, на які він посилається, цим терміном могли позначатися звичайні посудини [48, р. 194-195, 269, 307].

Навряд чи в документі, який нас цікавить, йдеться про срібні монети XIV ст., оскільки вжитий термін передбачає саме увігнуті монети. Відомо, що у Візантії увігнуте срібло чеканилося, починаючи з середини XI ст. Це були міліарисії Костянтина IX Мономаха і більш пізні випуски, а також електрові трахеї XII ст., що були в Нікейській і Фессалонікійській імперіях XIII ст. срібними аж до часу правління імператора Михайла VIII Палеолога. Імператор Андронік II ввів уже плоскі срібні басілікони, які переважно можна називати дукатами, як аргументовано вказав А. Л. Пономарьов [63, с. 471-477]. Увігнуте золоте карбування, з'явившись в середині XI ст., останній раз представлене іперперами в 1328-1341 рр. або ж - за іншою версією - в 1341-1347 рр. із зображеннями правителів Андроніка III, Анни Савойської та Іоанна V. Логічно припустити, що в Східній Європі в користуванні князів продовжували знаходитися золоті і срібні увігнуті монети, випущені в Візантії наприкінці XIII - початку XIV ст.

У зв'язку з досить імовірним обігом візантійських монет XIV ст. в Східній Європі варто звернути увагу на наявну в науковій літературі інформацію про нібито знайдену в Луцьку мідну монету імператора Іоанна I Кантакузена (1347-1354) [5, с. 31, № 148; 6, с. 187; 29, с. 38]. Дійсно, 5 серпня 1900 року помічник класних наставників Луцької прогімназії Йосип Гіщинський відправив до Імператорської Археологічної комісії в Санкт-Петербурзі монету для визначення, яку зберігач Ермітажу Олексій Марков описав як візантійську «мідну монету» імператора Іоанна Кантакузена, вважаючи, що вона не представляла собою ніякої «нумізматичної цінності». Монета була відіслана власнику назад на Волинь. Однак, в кореспонденції не міститься жодної інформації про місце й обставини її виявлення. У зв'язку з цим не можна бути впевненим, що монета була знайдена безпосередньо в Луцьку, або в його околицях чи навіть на території Волині [62, л. 74-75].

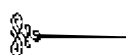
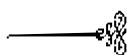
Залишається зрозуміти шляхи, причини і контекст надходження візантійських та імітаційних монет XIII ст. у Східну Європу, а також спробувати встановити можливих ініціаторів і учасників цього монетного обігу. Нещодавно було висловлено цікаве припущення, що деякі східноєвропейські скарби і знахідки імітаційного карбування повинні бути визнані пам'ятками монетного обігу єврейської діаспори в Європі, яка мала тісні зв'язки з єврейською громадою Фессалонік, оскільки склад скарбів нібито відображає «економічний діалог німецького і слов'янського єврейства» та географію його розселення, оскільки монетні скарби і знахідки можуть бути прив'язані до «відомих і / або реконструйованих за письмовими джерелами і непрямими даними місць розселення єврейських громад в містах домонгольської Русі (Галицько-Волинська земля, Київ і Київське князівство, Чернігів, Рязань, Новгород)» [64]. До пам'яток цього обігу був віднесений і Хотинський скарб, захований до 1250-го року, до складу якого входили численні брактеати з Німеччини, а також денарії Каринтії, Угорщини та Чехії [65; 66; 67]. Підставою для такого припущення стала атипичність нумізматичних знахідок для монетного обігу в цьому регіоні в досліджувану добу.

Гіпотеза може виявитись дуже цікавою. Про важливість вивчення іноетнічних і іноконфесійних громад в історії України неодноразово писав Я. Дашкевич, який багато зробив для дослідження цього питання, зачіпаючи, в тому числі, і різні аспекти діяльності єврейських і караїмських громад, починаючи з XIII ст. [68-73; см. також 74]. Однак, у цьому випадку виникає проблема методологічного характеру. «Нетиповість» монетних знахідок, які нас цікавлять, розчиняється в ситуації, коли монетний обіг у Східній Європі взагалі виявляється «нетиповим». Додатково варто зазначити, що знахідки, яким належить стати предметом інтерпретації, самі виявляються основним інтерпретаційним інструментом іншого історичного феномену етнокультурного характеру. Звісно ж, що шляхи обґрунтування запропонованої гіпотези лежать у сфері незалежної від нумізматичного матеріалу і джерелознавчо надійної, а не просто «реконструйованої» «за непрямими даними» ідентифікації «точок і зон» розселення єврейських громад у древній Русі.

Поява візантійських і імітаційних монет XIII ст. припадають на драматичну епоху, яка почалася з подій IV Хрестового походу 1204 року і характеризується політичними пертурбаціями, що призвели до утворення Латинської імперії (1204-1261), королівства Фессалонік (1204-1224) і Ахейського князівства (1204-1432), Нікейської (1204-1261), Фессалонікійської (1222-1244) і Трапезундської (1204-1461) імперій, Епірського деспотату (1204-1461). Ці події супроводжувалися міграціями грецького і слов'янського населення Візантії, в тому числі духовенства і майстрів, які обслуговували церковне життя і особисте благочестя епохи. Подібна міграція надійно зафіксована як даними письмових джерел, так і археологічними знахідками, що свідчать про появу в Східній Європі нової стилістики та іконографії творів дрібної пластики [75-79]. Можливо, що саме ці соціальні групи і могли стати носіями цієї монетної практики.

Було б необачним пов'язувати поширення імітаційного карбування XIII ст. у Східній Європі виключно з цими професійними групами. Нагадаємо, що князі Галицько-Волинської землі в XII ст. мали тісні зв'язки (в тому числі і родинні) з Візантією, проте, власне монетні знахідки цього часу тут нечисленні (так, авторам відомі випадково виявлені у Львові позолочені імітації номісм середини - кінця XI ст. [пор. зі знахідками срібних та мідних монет не ідентифікованих номіналів в Звенигороді, Золочеві і Львові із збірки Наукового товариства ім. Шевченка: 5, с. 35, № 235-237], в Тернопільській області - білонової трахеї Олексія I Комніна [1081-1118], на Поділлі - білонової трахеї імператора Олексія III Ангела [1195-1203]). Адже, як відомо, саме в Галичі, у князя Ярослава Володимировича (1153-1187), знайшов притулок двоюрідний брат імператора Мануїла I (1143-1180), що втік з константинопольської в'язниці в 1164 році, майбутній імператор Андронік I (1183-1185) [80, ст. 524 (6673 [1165]); про зв'язки цього регіону, його еліти та населення з Візантією див.: 81-84; 85, с. 22-23, 29, 68, 73-78, 89-132; 86].

Все це, як і обіг візантійських монет XII ст. в кочових суспільствах степових територій України [про це див.: 11], формує певний культурно-історичний фон, який створює передумови для проникнення імітаційного карбування на Галицько-Волинські землі в XIII ст. Разом з тим, ми маємо справу з якісно іншим історичним явищем, ніж просте продовження традицій, започаткованих князями Галицько-волинської династії. Тут ми стикаємося з новим феноменом

товарно-грошового обігу, більш масовим і самотнім, що підкреслюється, зокрема, вже згадуваним використанням в цьому процесі монетних фрагментів, нехарактерних для Балкан і Візантії. Це спостереження передбачає участь нових соціальних груп в економічній діяльності та культурному трансфері, в тому числі духовенства, ремісників та купців.

Нові знахідки візантійських та імітаційних монет XIII ст. дозволяють хронологічно подовжити процес обігу візантійського чекану в Східній Європі і виділити тут, принаймні, два додаткових етапи, один з яких триває від початку XIII ст. до початку XIV ст.

Попередній етап, що тривав з середини і до кінця XII ст. характеризується продовженням обмеженого обігу нечисленних візантійських монет епохи Комнінів переважно на півдні регіону, проте починаючи з початку XIII ст. проникнення імітаційного карбування як в південні, так і в північні землі стає більш активнішим. Ця активність дозволяє скоригувати наші уявлення про безумовне панування «безмонетної» економіки в Східній Європі аж до другої половини XIV ст.

Безсумнівно, що в товарно-грошових відносинах Волині використовувалися гривні та гривні кун, про які згадується і в Галицько-Волинській хроніці [80, ст. 904, 914, 926, 932, 932], так і відомі вони в скарбах і серед археологічних знахідок. Цікаво, що усі згадки про такі грошові одиниці як гривні (2 рази) і гривні кун (2 рази) трапляються виключно в завершальній частині Галицько-Волинського літопису, що містить заповіт і історію смерті князя Володимира Васильковича, а також опис конфлікту князя Мстислава Даниловича з городянами Берестя в 1289 році. Чи пов'язані ці згадки з культурним кругозором хроніста, який працював над цією частиною літопису, з дійсною активізацією розрахунків у гривнях наприкінці XIII ст., чи можливо обумовлені випадковими чинниками невідомо. Настільки ж літературним виглядає і звістка про те, що князь Володимир «блюда великаа сребрянаа и коубькы золотые и серебряные самъ передъ своима очима поби и польає в гривны и мониста великаає золотаає бабы своєї и матери своєї все польає и розьсла млстню по всеи земли». Втім, тут йдеться про милостиню як форму участі в економічній ренті всередині конкретного суспільства, що передбачало використання грошових одиниць, звичних місцевому населенню. Подібна практика відповідає договору Смоленська з Ригою і Готським берегом 1229 року, що передбачав переплавлення європейських монет в срібні злитки, що були в обігу в Східній Європі [пор.: «Аже латинескии дасть серебро пожигати, дати емоу от гривны серебра коуна смольнеская»; 87, с. 24 (А [78]), 29 (В [136]), 34 (С [57])].

Важливо зазначити, що в регіоні відомі не тільки гривні київського, чернігівського та новгородського типів, але і гривні імовірно місцевого походження, «волинські», що відповідали північній вазі [88, с. 55–56; 89, с. 158–159; 90, с. 60, 139–141; 91; 29, с. 37, 47; дискусію див. в: 92; про метрологічну динаміку див.: 93]. Проте поява тут «пост-візантійських» та венеціанських монет [див. знахідки срібних монет венеціанських дожів Ранерія Джено (1252–1266) та Франческо Дондола (1320–1339) у с. Довжок, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області, які очевидно, як і «кам'янецький скарб», потрапили сюди Дністровським шляхом, див. 94, с. 122; 95, с. 24; пор.: 5, с. 37, № 271] неможливо пов'язувати виключно з економічними інтересами майбутнього населення або екстериторіальних громад. Це може свідчити про активізацію господарсько-культурного розвитку *західноукраїнських земель*, куди в досліджуваний період перемістився політичний та адміністративний центр Дніпровського Правобережжя (пор.: 96, с. 197). Загалом, що стосується території сучасної України, то можна припустити, що обіг в частині її регіонів імітаційного і візантійського карбування XIII ст. вже в першій половині – середині XIV ст. плавно змінюється появою в економіці власного карбування на Львівському монетному дворі [97, с. 70] та празьких грошів [98; 99; 29, с. 48–49], які домінували тут аж до пізнього середньовіччя.

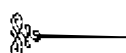
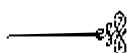
¹ Автори дякують колезі О. М. Веремейчик за консультацію і надану інформацію.

² Автори дякують за уточнюючу інформацію колезі А. А. Песковій.

³ Дякуємо колегам Ю. В. Мисько за інформацію про ці знахідки і С. В. Пивоварову за можливість ознайомитися з їхніми зображеннями.

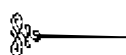
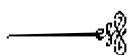
Джерела та література:

1. Бауер Н. П. История древнерусских денежных систем IX в. – 1535 г. П. Г. Гайдукова (изд.). Москва, 2014.
2. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. Москва, 1956.

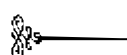
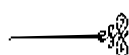

3. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва, 2009.
4. Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. Ленинград, 1970.
5. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. Свод археологических источников. Вып. Е4-4. Москва, 1962.
6. Кропоткин В. В. Новые находки византийских монет на территории СССР // Византийский временник. Т. 26. Москва, 1965. С. 166–189.
7. Noonan T. S. The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus // Byzantine Studies - Études byzantines. Vol. 7: 2. Pittsburgh, 1980. P. 143–181.
8. Кистерев С. Н. Русское денежное обращение в трудах В. Л. Янина. Москва, 2004.
9. Стефанович П. С. Гривна как денежная единица: к спору «меховистов» и «металлистов» // Российский рубль: 700 лет истории. Материалы Международной научной конференции 25–27 апреля 2016 г. П. Г. Гайдуков (ред.). Великий Новгород, 2017. С. 19–24.
10. Кулешов Вяч. С. К проблемам реконструкции древнерусских денежных систем и денежного счета (критические замечания к статье П. С. Стефановича) // История: электронный научно-образовательный журнал. Вып. 8 (57): Лаборатория историка: источник и метод. Москва, 2017; <https://history.jes.su/s207987840001803-2-1> (консультация 1 октября 2017 г.).
11. Столярик Е. С. Очерки монетного обращения Северо-западного Причерноморья в позднеантичное и византийское время (конец III – начало XIII в.). Киев, 1992.
12. Зоценко В. Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). П. П. Толочко (отв. ред.). Киев, 1991. С. 57–79.
13. Гурулева В. В. Находки византийских монет как археологический источник: проблемы осмысления и интерпретации // Нумизматические чтения 2013 года. Москва, Государственный исторический музей, 19–20 ноября 2013 г. Материалы докладов и сообщений. Москва, 2013. С.16–19.
14. Пескова А. А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д. В. Милеева в Киеве в 1908–1912 гг. (ОАВЕиС ГЭ, коллекция № 637) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65. Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г. Д. Д. Ёлшин (ред.). Санкт-Петербург, 2012. С. 185–210.
15. Веремейчик Е. М. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по ул. Коцюбинского, 52. // Научный архив Института Археологии Национальной Академии Наук Украины. Киев. Д. № 1990/150.
16. Коваленко Ю. А. Древнерусский Глухов (по материалам археологических разведок) // Деснинские древности. Вып. 5. Материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Е. И. Прокофьев (ред.). Брянск, 2008. С. 131–149.
17. <http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=14&topic=40&start=1> (консультация: 1 октября 2017 г.)
18. Берга Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX – XII вв. Рига, 1988.
19. Berga T. Bizantijas monētas Latvijā // Latvijas vēstures institūta žurnāls. No 2. Rīga, 2011. Lp. 58–64.
20. Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Widawski M., Woźniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013.
21. [Gumowski M.]. Kronika (Zielona, Wilków) // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. T. 2. Kraków, 1910. S. 23, 31.
22. Wołoszyn M. Byzantinische Münzen aus dem 6.–7. Jh. in Polen // Byzantine coins in Central Europe between the 5th and 10th century. M. Wołoszyn (ed.). Moravia Magna: Seria Polona. Vol. 3. Kraków, 2009. S. 473–529.
23. Guruleva V., Musin A. Review on: Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Widawski M., Woźniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013 // Notae Numiticae. Vol. 5. Kraków, 2015. P. 195–205.
24. Гурулева В. В., Мусин А. Е. Серебро Польской земли: новейший каталог средневековых монет на территории современной Польши (Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Widawski M., Woźniak M. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempolen; Reyman-Walaczak B., Ilisch P., Malarczyk D., Nowakiewicz T., Nakielski W. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Schlesien. Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar. Bd. 4. Warszawa, 2013) // Российский археологический ежегодник. № 5-6. Санкт-Петербург, 2015–2016. С. 266–274.
25. Gliksman A. Obieg monet bizantyjskich na terenie Wielkopolski w X-XI wieku // Slavia Antiqua. Vol. 44. Poznań, 2003. S. 97–119.
26. Бектинеев Ш. И. Денежное обращение на территории Беларуси в IX–XVI в.: нумизматические исследования. Минск, 2014.
27. Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol. 2. Part 2. Phocas to Theodosius III 602–717. Washington D.C., 1968.

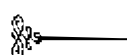
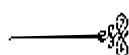

28. Piotrowicz L. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku // *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*. R. XX. Kraków, 1938/1939. S. 178-183.
29. Пасюк І. М. Товарно-грошовий обіг на Волині (XI–XIX ст.). Луцьк, 2016.
30. Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol. 3. Part 2. Leo III to Nicephorus III 717-1081. Washington D.C., 1973.
31. Grierson Ph. Nummi Scyphati. The Story of a Misunderstanding // *Numismatic Chronicle*. Vol. 11. London, 1971. P. 253–260.
32. Hendy M. F Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol. 4. Alexius I to Michael VIII, 1081-1261. Washington D.C., 1999.
33. Marchev V., Wachter R. Catalogue of the Late Byzantine Coins. 1081–1453. Vol. 1: 1081–1261: Byzantine imperial coinage from Alexius I to Alexius IV (1081-1204), Isaac of Cyprus, Bulgarian and Latin imitative coinage, Despotate of Thessalonica, Despotate of Epirus. Veliko Tarnovo, 2011.
34. Hendy M. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). Washington, D.C., 1969.
35. Metcalf D. M. Byzantinobulgarica: The Second Bulgarian Empire and the Problem of «Bulgarian Imitative» Trachea Before and After 1204 // *The Numismatic Circular*. Vol LXXXI. № 11. London, 1973. P. 418-421.
36. Metcalf D. M. Coinage in South-Eastern Europe. 820–1396. London, 1979.
37. Дочев К. Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.
38. Гурулева В. В., Федорова Т. Н. Шелонский клад первой половины XIII в.: византийские монеты и болгарские и латинские имитации // *Эпиграфика и нумизматика*. Вып. 19. Москва, 2015. С. 63–99.
39. Белецкий С. В., Пескова А. А. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // *Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого, 1919–1997*. Сборник научных статей. С. В. Белецкий (ред.-сост.), А. Н. Кирпичников (отв. ред.). Т. 2. Санкт-Петербург; Псков, 1997. С. 129–138.
40. Демидко С. Ю. Микрорегионы «Изяславля» – Изяслава и «Изяславля» – городища: попытка сравнения // В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. А. Е. Мусин (отв.-ред.), О. А. Щеглова (ред.-сост.). Труды ИИМК РАН. Т. XLVIII. Санкт-Петербург, 2017. С. 141–150.
41. Каргер М. К. Отчет о раскопках Галицко-Вольнской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г. Ленинград, 1976 // Рукописный отдел Научного архива Института истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург, Россия.
42. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва, 1993.
43. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. 2-е изд. Москва, 2007.
44. Комар А. В., Хомайко Н. В. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? // *Ruthenica*. Т. 10. Київ, 2011. С. 166–217.
45. Пивоваров С. Візантійська монета с Чернівського городища // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: Зб. наукових статей*. Т. 3. Чернівці, 1999. С. 154–159.
46. Гурулева В. В. Клад фрагментов византийских и имитационных монет XIII в. с территории Юго-Западной Руси // *Девятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 18–22 апреля 2017 г. Тезисы докладов и сообщений*. П. Г. Гайдуков и др. (ред. кол.). Москва, 2017. С. 39–41.
47. Гурулева В. В. Каменец-Подольский клад фрагментов византийских и имитационных монет XIII в. // *Нумизматике и Эпиграфика*. Т. XX. Москва, 2018 (в печати).
48. Hendy M. *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, с. 300-1450. Cambridge, 1985.
49. Коршенко А. Н. Находки скифатных монет на Мангупе // *Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург, 1998. С. 48–49.
50. Гурулева В. В. Основные проблемы нумизматики Крыма византийской эпохи // *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. ХСIV. Материалы и исследования Отдела нумизматики. Сфрагистика, нумизматика, геральдика средневекового Крыма. Санкт-Петербург, 2018. С. 61–82.
51. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 3. Одесса, 1853. С. 433–465.
52. Мусін А., Миронюк І. Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV–XV ст. // *Галич. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2017. С. 16–50.
53. Guruleva V. A Hoard of Bulgarian Imitative Coins of XII-XIII century from the Novgorod Region // *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*. Sofia, 22-27 August 2011. Vol. 2: Abstracts of Round Table Communications. Sofia, 2011. P. 97–98.
54. Янин В. Л., Хорошев А. С., Рыбина Е. А., Сорокин А. Н., Степанов А. М., Покровская Л. В. Работы в Людином конце Великого Новгорода (Троицкие XIII и XIV раскопы) // *Новгород и Новгородская земля: история и археология*. Вып. 20. Великий Новгород, 2006. С. 5–16.

55. Селиванов А. В. Дневник раскопок в Старой Рязани // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1888 г. Т. III. № 8. Рязань, 1889. С. 162–164.
56. Селиванов А. В. Отчет о раскопках в Старой Рязани // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1888 г. Т. III. № 8. Рязань, 1889. С. 159–162.
57. Селиванов А. В. О раскопках в Старой Рязани и в древнем городке, известном в летописи под именем «Новый городок Ольгов» // Труды Рязанской ученой архивной комиссии за 1890 г. Т. V. № 3. Рязань, 1891. С. 31–36.
58. Гомзин А. А. Монеты из раскопок А. В. Селиванова 1888 г. на городище Старой Рязани // Краткие сообщения Института археологии РАН. Вып. 245: 2. Москва, 2016. С. 44–56.
59. Монгайт А. Л. Рязанская земля. Москва, 1961.
60. Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории Русской Церкви XIV в. // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. Т. 21. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1916. С. 48–70.
61. Русина О. Київська виправа Гедиміна: текстологічний аспект проблеми // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Т. 231. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. Львів, 1996. С. 147–157.
62. Рукописный отдел Научного архива ИИМК РАН, Санкт-Петербург. Фонд 1. 1900 р. Дело № 15.
63. Пономарев А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. Москва, 2011.
64. Кулешов Вяч. С. Средиземноморье, Балканы и Восточная Европа: памятники монетного обращения еврейских общин (VIII–XIII века) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 80: Белградский сборник: К XXIII Международному конгрессу византинистов (Белград, Сербия, 22–27 августа 2016 года). Санкт-Петербург, 2016. С. 85–104.
65. Потин В. М. Клад брактеатов из Поднепровья // Нумизматика и сфрагистика. Т. 1. Киев, 1963. С. 109–127.
66. Чернышов К. М. Геральдическая составляющая изображений на брактеатах Хотинского клада (конец XII — начало XIII века) // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 80: Белградский сборник: К XXIII Международному конгрессу византинистов (Белград, Сербия, 22–27 августа 2016 года). Санкт-Петербург, 2016. С. 219–232.
67. Potin V. M. (†), Tschernyschow K. M. Der Münzfund von Chotin. Bestandskatalog der Exemplare im Münzkabinett der Staatlichen Ermitage St. Petersburg. Hamburg, 2018.
68. Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков: (Историографический очерк). Ереван, 1962.
69. Stepaniv J. [Dashkevych Y]. L' époque de Danylo Romanovic (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 2, No 3. 1978. P. 334–373.
70. Дашкевич Я. Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIVст.) // Караїми Галича: історія та культура. Матеріали міжнародної конференції (Галич, 6–9 вересня 2002 р.). Додаток. Львів; Галич, 2002. С. 164–192.
71. Дашкевич Я. Р. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. Львів, 2005. С. 74–91.
72. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. 2006. С. 112–121.
73. Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007. С. 35–61.
74. Кочубей Ю. М. Ярослав Дашкевич і питання національних меншин в Україні // Східний світ. № 14. Львів, 2016. С. 18–22.
75. Пуцко В. Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв. // Byzantinoslavica. Vol. 57. Prague, 1996. С. 376–390.
76. Пуцко В. Г. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantinoslavica. Vol. 59. Prague, 1998. С. 317–319.
77. Пуцко В. Г. Бронзовый киотный крест из Херсонеса (византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский Временник. Т. 58 (83). Москва, 1999. С. 165–171.
78. Ивакин Г. Ю., Пуцко В. Г. Киевский каменный рельеф с изображением Евстафия Плакиды // Российская археология. № 4. Москва, 2000. С. 160–168.
79. Пуцко В. Г. Северо-Восточная Русь и Никея (исторический фон Георгиевского собора в Юрьеве-Польском) // Рождественский сборник. Вып. 15. Ковров, 2008. С. 36–42.
80. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908.
81. Котляр М. Ф. Галицко-Волинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). П. П. Толочко (отв. ред.). Киев, 1991. С. 20–33.
82. Назаренко А. Первые контакты Штауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е гг. XII в.) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова (ред.). Москва, 1999. С. 175–176.

83. Майоров А. В. Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 260. Кн. 2. Львів, 2010. С. 243–247.
84. Валявська К. Володар Ростиславич та Олексій I Комнін. Русько-візантійські матримоніальні зв'язки в першій чверті XII ст. // Colloquia Russica. Series I. Vol. 2. Krakow, 2012. S. 55–63.
85. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. Львів, 2015.
86. Козачок О. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII століття: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук, Львів, 2017.
87. Смоленские грамоты XIII–XIV веков. Т. Сумникова, В. Лопатин (изд). Москва, 1963
88. Спасский И. Г. Русская монетная система: историко-нумизматический очерк. Москва, 1962.
89. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне, 2011.
90. Нечитайло В.В. Монеты Древнерусского государства III–XIII вв. Київ, 2011.
91. Литвинчук О. Знахідка скарбу з гривнями волинського типу поблизу Луцька // Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. В. П.Коцур (гол. ред.). Кіровоград; Київ; Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 41–44.
92. Комар А. В. Платежные слитки черниговского типа // Города и веси средневековой Руси : археология, история, культура : к 60-летию Н. А. Макарова. П. Г. Гайдуков (отв. ред.). Москва; Вологда, 2015. С. 531-541.
93. Кулешов В. С. К предыстории древнерусской платежной гривны // Труды Государственного Эрмитажа. Т. LXI. Материалы и исследования Отдела нумизматики. Санкт-Петербург, 2012. С. 151–174.
94. Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Т. 7. Каменец-Подольский, 1895.
95. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии: материалы для составления археологической карты Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1901.
96. Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації // Сфрагістичний щорічник. Вип. I. П. С. Сохань (гол. ред.). Київ, 2011. С. 189–221.
97. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971.
98. Хромова І. Європейські монети в українському грошовому обігу XIV – поч. XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Вип. 16. Київ, 2009. С. 180–189.
99. Козубовський Г. А. Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х рр. XIV ст. // Археологія. № 3. Київ, 2015. С. 33–43.

Рис. 1. Візантійські гексаграми VII ст., знайдені на території Волинської області та зафіксовані співробітниками Любомльського краєзнавчого музею, лицевий та зворотній боки: 1, 2 – гексаграми імператора Константа II (641-668). Срібло. Візантійська імперія. Ø – 22 мм, вага – 6,1 г; 3 – гексаграма імператора Костянтина IV (668-685). Срібло. Візантійська імперія. Ø – 25 мм, вага – 6, 9 г; 4 – фолліс, ймовірно карбований при імператорі Константі II (641-668). Мідь. Візантійська імперія. Ø – 23–25,3 мм, вага – 5,73 г (1–3 – с. Оленів, Рожищенський район, Волинська область, 2017 р.; 4 – с. Воютин, Луцький район, Волинська область, 2015 р. ЛКМ, тимчасове зберігання).

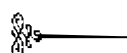
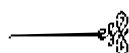
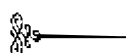
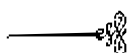

Рис. 2. Візантійські фолліси X-XI ст., знайдені на території Волинської області та зафіксовані співробітниками Любомльського краєзнавчого музею, лицевий та зворотній боки: 1 – фолліс імператора Романа I (920-944), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 27,2 мм, вага – 5,48 г. Городище в урочищі «Колесо», смт. Головне, Любомльський район, Волинська область, 2014 р. ЛКМ Н-5322; 2 – анонімний фолліс із отвором для підвішування, клас «А» (?), X ст., мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 25,2 мм, вага – 5,98 г. с. Крупа, Луцький район, Волинська область. ЛКМ Н-4698; 3 – анонімний фолліс клас «В» (1030/35-1042), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 28,4 – 25,2 мм, вага – 8,32 г. Волинь, 2000 р., ЛКМ, тимчасове зберігання; 4 – анонімний фолліс із отвором та вушком для підвішування, клас «С» (1042-1050), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 29,6 мм, вага з дротяним кільцем – 9,04 г, без дротяного кільця – 8,83 г. Урочище «Сад», смт. Шацьк, Шацький район, Волинська область, кінець 2000-х років, приватна колекція; 5 – анонімний фолліс, клас «Г» (1065-1070), мідь. Візантійська імперія. Константинополь. \varnothing – 28,4–25,8 мм, вага – 5 г. Волинь, ЛКМ, тимчасове зберігання.

Рис. 4. «Пост-візантійські» монети XIII ст., знайдені на території України: 1 – білонова трахея типу «D», Фессалоніки, Мануїл Комнин-Дука (1230–1237), \varnothing – 2,5–2,7 мм, вага – 1,81 г, с. Городище, Шепетівський район, Хмельницька область, Україна; 2 – білонова трахея, Фессалоніки, Феодор Комнин-Дука (1224–1230), городище біля с. Кружилів, Гусятинський район, Тернопільська область, Україна (1 – фото з Наукового архіву ІМК РАН; 2 – за: І. П. Русанова, Б. А. Тимошук [за: 43, рис. 47: 4]).

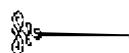
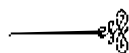
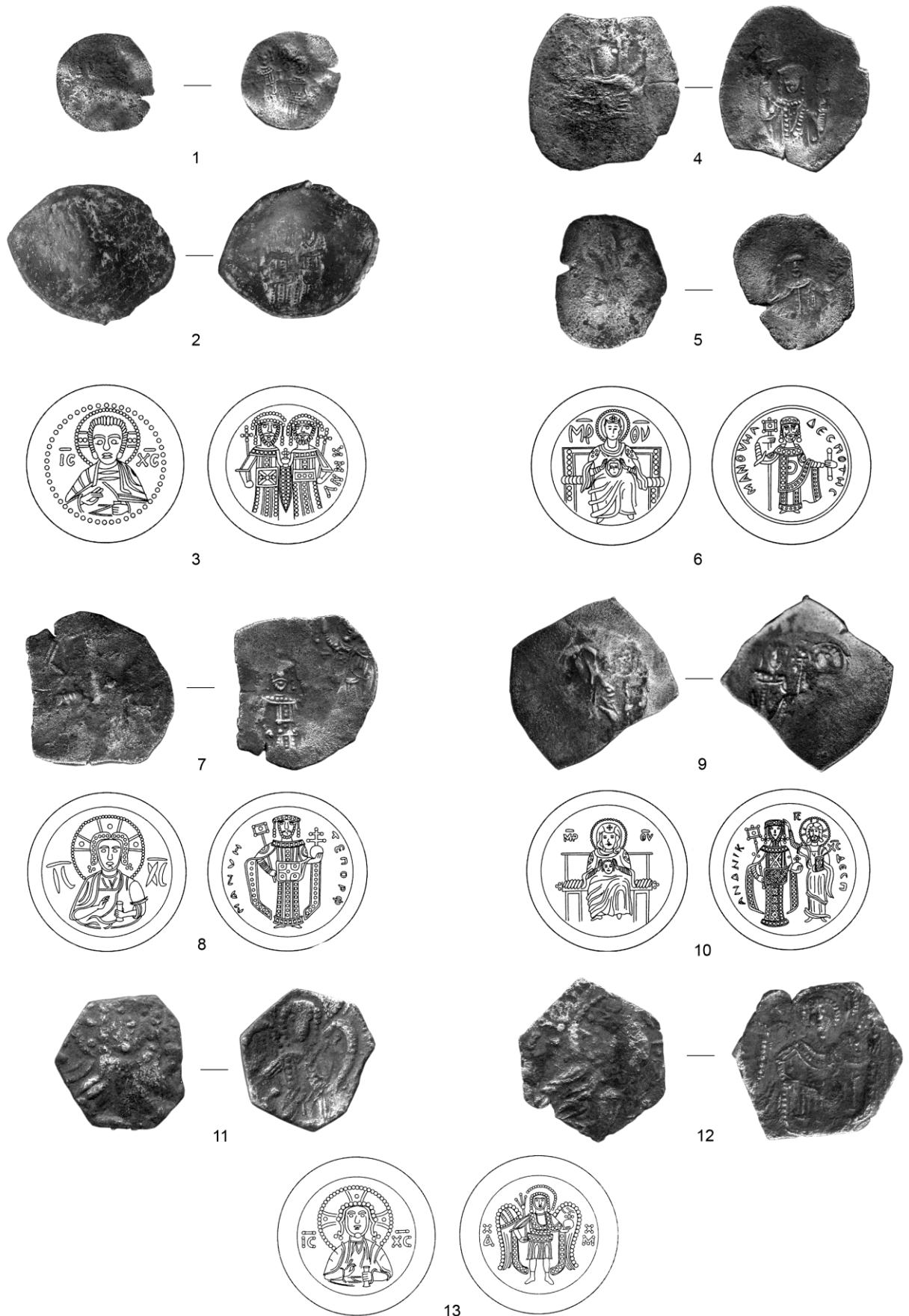

Рис. 3. «Болгарські» та «латинські» імітації візантійських монет, лицевий і зворотній боки, околиці с. Холопичі, Локачинський район, Волинська область, Любомльський краєзнавчий музей, тимчасове зберігання: 1 – болгарська імітація, тип «С» (1202-1215), мідь. Ø – 21,9 мм, вага – 1,28 г; 2 – болгарська імітація, тип «С» (1202-1215), мідь. Ø – 27-22,2 мм, вага – 3,87 г; 3 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «С» (за: 33, по 10.3.1); 4 – Латинська імперія (1204-1261), маломодульна монета, тип «А», мідь. Константинополь. Ø – 20,5-18,2 мм, вага – 1,45 г; 5 – Латинська імперія (1204-1261), маломодульна монета, тип «А», мідь. Константинополь. Ø – 19,2-15,4 мм, вага – 1,39 г; 6 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «А» (за: 33, по 11.1); 7 – Латинська імперія (1204-1261), тип «D» (?) Константинополь. Ø – 23-19,4 мм, вага – 1,90 г; 8 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «D» (за: 33, по 11.8.1); 9 – Латинська імперія (1204-1261), тип «H», мідь. Константинополь. Ø – 21,9-16,3 мм, вага – 1,71 г; 10 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «H» (за: 33, по 11.4.1); 11 – Латинська імперія (1204-1261), тип «P», мідь. Константинополь. Ø – 15,3-14,9 мм, вага – 0,65 г; 12 – Латинська імперія (1204-1261), тип «P», мідь. Константинополь. Ø – 20,2-17,1 мм, вага – 0,92 г; 13 – реконструкція зображень на імітаційних монетах типу «P» (за: 33, по 11.15.1) (1, 2, 4, 5, 7, 9, 11, 12 – фотографії Любомльського краєзнавчого музею; 3, 6, 8, 10, 13 – © V. Marchev, R. Wachter, 2011 – with kind permission of the authors / з дозволу авторів).

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.09>

УДК 94(477.82):903.22

Олександр Дем'янюк

Військова археологія території сучасної Волині та розвиток озброєння волинян у докняжу добу

У статті на підставі праць волинських археологів, зокрема М. Кучинка, Г. Охріменка, І. Маркуса проаналізовано процес виготовлення озброєння, його вдосконалення, способи використання. Перші прояви військового буття на території сучасної Волині знаходимо ще в докняжу добу. Згодом територія Волинського краю неодноразово ставала місцем бойового зіткнення різноманітних військових підрозділів. Відтоді вдосконалювалася зброя, міцніли оборонні рубежі, зростало бойове вміння волинян, міцнів і гартувався бойовий дух. На озброєнні у воїнів були бойові сокири, булави, списи, стріли, луки, кинджали. До елітних видів зброї доби бронзи відносяться мечі, стилети, чекани, булави. Важливим фактором у виготовленні зброї стало використання металу. Поміж тим, її оздоблення сприяло майновому розширюванню місцевого населення і зміні у соціальній структурі первісного суспільства. Тогочасна волинська суспільна верхівка прикрашала свою зброю та обладунки дорогішими металами, тим самим підкреслюючи свій високий соціальний та військовий статус. Вдосконалення бойових знарядь і зброї, часті бойові сутички привели до формування нового суспільного прошарку – військової еліти / військової знаті. З огляду на стан розробки обраної проблеми, дослідження сфокусоване на кількох напрямках. Насамперед, поява зброї, відокремлення бойової зброї від мисливської, будівництво й вдосконалення технології зведення фортифікаційних споруд, появи та вдосконалення засобів захисту від зброї ворога. Опираючись на праці волинських археологів, констатуємо, що в докняжий період військова справа на території сучасної Волині розвивалася доволі кволо. Про її позавлення можемо говорити лише в ранньому залізному віці, коли бойова зброя відокремилася від мисливської, з'явилася альтернатива в матеріалах виготовленої зброї – мідь, бронза, залізо. З появою первісних військових дружин, вдосконалення набули фортифікаційна справа та індивідуальні засоби захисту. До природних перешкод усе частіше додаються рови, вали, палисадники. З'являються перші комбіновані оборонні споруди.

Ключові слова: Волинь, археологія, озброєння, виготовлення зброї, докняжий період, волинські археологи, бойові обладунки, військові конфлікти.

Demianiuk O. Military archaeology in the territory of modern Volyn and development of Volynians' armament in the pre-prince era

In the article, the author analyses the process of manufacturing armament, ways of its improvement and usage based on the works of Volyn archaeologists M. Kuchynko, H. Ohrimenko and I. Markus. The first manifestations of a military life on the territory of modern Volyn can be found in the pre-princely days. After that, the territory of the Volyn region repeatedly became a place of combat clashes of various military units. Since then, weapons have been improved, defensive lines have been strengthened, the fighting skills of the Volynians have grown, and the fighting spirit has strengthened and hardened. The soldiers were armed with battle axes, maces, spears, arrows, bows, and daggers. Elite weapons of the Bronze Age include swords, stilettos, hammers, and maces. Application of metal became an important factor in manufacturing armament. Besides this, ornamentation of armament promoted the stratification and changes in the social structure of the primeval society. Volynian social elites of that days ornamented their arms and armour with precious metals and, by virtue of this, underlined own high social and military status. Improvements in armament and frequent combat actions led to formation of a new social layer – military elites / military nobility. Given the state of research present about the issue at stake, the study focuses on several aspects. First of all, we put an emphasis at the emergence of weapons, the separation of combat weapons from hunting ones, the

